

QƏRBİ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ TƏDQIQINƏ DAİR

Tanrıverdi Paşa

(ETN İqtisadiyyat İnstitutunun “Monetar və fiskal
tənzimləmə problemləri” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi)

tpasha_50@mail.ru

ORCID 0009-0009-7221-3420

XÜLASƏ

Məqalədə Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının tədqiqi ilə bağlı problemlər araşdırılır, azərbaycanlıların böyük əksəriyyətinin deportasiyaya qədər kənd yerlərində yaşadıkları üçün əsas diqqət Ermənistan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan, əhalinin böyük bir hissəsini məşğulluqla təmin edən kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilir. Qeyd edilir ki, Ermənistanın bitkiçilik məhsullarının ən azı 60%-i, heyvandarlıq məhsullarının isə 70-80%-i azərbaycanlı kəndlilərin hesabına təmin edilirdi. Burada həmçinin azərbaycanlıların Ermənistanın sosial-iqtisadi həyatında rolunu, ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfəni qiymətləndirmək üçün deportasiya prosesinin əvvəlinə ayrı-ayrı kənd, qəsəbə və şəhərlər üzrə daha geniş məlumatların əldə edilməsinin vacibliyi əsaslandırılır və həmin göstəricilərin geniş təsnifatı və tərkibi sadalanır. Tədqiqatda Ermənistandan deportasiya olunan əhaliyə dəyən maddi və mənəvi zərərlərin hesablanması və qiymətləndirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır və bəzi metodoloji təkliflər təqdim olunur.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, deportasiya, kənd təsərrüfatı, maddi və mənəvi zərər*

GİRİŞ

Qərbi Azərbaycan dedikdə, ərazisində azərbaycanlıların tarixən qədim dövrlərdən yaşadığı indiki Ermənistan Respublikasının mövcud olan bütün ərazisi nəzərdə tutulur. Bu ölkənin bütün ərazisi tarixən azərbaycanlılara məxsus olsa da, indi burada bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır. Lakin Qərbi Azərbaycandan deportasiya və köçürülmələrə məruz qalanlar və onların törəmələri buna şərait yarandıqda, Beynəlxalq Konvensiya və öhdəliklərə əməl olunmaqla tarixi dədə-baba torpaqlarına qayıtmaq arzusundadırlar. Məhz Qərbi Azərbaycan İcması da bu məqsədə xidmət üçün yenidən təşkilatlanır. Artıq Qərbi Azərbaycanın bütün tarixi bölgələri və kəndləri üzrə Yerli İcmalar formalaşdırılır və onların Qayıdış məqsədlərinə xidmət edəcək fəaliyyəti güclənməkdədir.

1. Qərbi Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının ümumi vəziyyəti

Bu günkü şəraitdə Ermənistanın bütün ərazisinə iddia etmək mümkün olmadığından və həm də bütün dövrlər ərzində azərbaycanlıların yaşadıkları bölgələrin və kəndlərin iqtisadiyyatı haqqında ciddi bir tədqiqat və ya rəsmi statistik məlumatlar olmadığından, bəzi ümumi məlumatları şərh etmək və yaxın vaxtlarda görülməli olan işlər haqqında mülahizələrimi bildirmək istəyirəm;

1. Sonuncu 1988-ci il Deportasiyası ərəfəsində Ermənistanda azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti (90%-dən artığı) kənd yerlərində, çox az bir hissəsi isə kiçik sənaye şəhərlərində və Yerevanda (İrəvanda) yaşayırdı.

2. Kənd təsərrüfatı Ermənistan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır, əhalinin böyük bir hissəsini məşğulluqla təmin edir və həm daxili iqtisadiyyata töhfə verir. Ermənistan ərazisinin təqribən 46,8%-i kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır, bunun 16%-i əkin sahələridir.[1]

3. Azərbaycanlıların deportasiyasına qədər Ermənistan Respublikasında (1986-cı ildə) 505 sovxoz, 281 kolxoz var idi. Həmin ildə kənd təsərrüfatı məhsulunun dəyəri təxminən ölkə ÜDM-nin 53%-ni təşkil edirdi.[2] Kənd təsərrüfatı torpaqları əsasən Ağrı (Ararat) düzündə, Şirak

aylasında və Göyçə gölü sahillərində cəmləşmişdi. Müxtəlif növ bitkilərin yetişdirilməsi üçün ən mühüm mərkəz Ağrı (Ararat) düzənliyidir. Bu, relyefin düz olması və ildə günəşli günlərin çox olması ilə əlaqədardır.

4. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar torpaq fondunun təxminən 44%-ni təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqlar 1,3 milyon hektar, onlardan: əkin sahələri - 0,5 milyon hektar; otlaqlar - 0,6 milyon hektar təşkil edirdi. Suvarılan torpaqların sahəsi isə 0,305 milyon hektar idi.[1, 2] Aqrar sektorda ümumi istehsalda azalma baş verib, istifadə olunmayan, lakin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların böyük sahələri var. Əsas əkilən bitkilər tərəvəz, bostan, kartof, buğda, üzüm, meyvə, efir yağları, tütün, şəkər çuğundurundan ibarət idi.

2018-ci il vəziyyətinə əkin sahələri 445 min hektar, otlaqlar 1051 min hektar, suvarılan torpaqlar isə 97 min hektar təşkil edirdi. Dəyər baxımından bitkiçilik üstünlük təşkil edir (bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən 60%-i). 2018-ci ildə 242,8 min hektar və ya əkin sahələrinin cəmi 54,6 faizə yaxını istifadə olunurdu.[3]

5. Heyvandarlıq südlük və ətlik maldarlıq üzrə ixtisaslaşmış, qoyunlar dağlıq ərazilərdə yetişdirilirdi. 1986-cı ildə Ermənistanda heyvandarlıq südlük və ətlik maldarlıq və qoyunçuluq üzrə ixtisaslaşmışdı və iribuynuzlu mal-qara - 0,9, qoyun və keçi - 1,9 milyon başdan ibarət idi.[4] 1990-cı illərin əvvəllərindən bəri mal-qaranın sayı kolxozlarda iri heyvandarlıq təsərrüfatlarının ləğvi və xırda fermerlər arasında yem çatışmazlığı səbəbindən xeyli azalmışdır. 2018-ci ildə respublikada 655,8 min baş iribuynuzlu mal-qara, 766 min baş qoyun və keçi var idi. Yəni müstəqillik dövründə mal-qaranın sayı 27,2% , qoyun və keçilərin sayı isə 40,3% azalmışdı.[5]

1986-cı ildə 113 min ton ət (kəsim çəkisi) və 573 min ton süd istehsal edildiyi halda, 2019-cu ildə 176 min ton ət (diri çəkiddə) və 700 min tona yaxın süd istehsal edilib (illik istehlak 1 milyon ton).[6] Kəsim çəkisinin diri çəkisinin təqribən 50-60%-ni təşkil etdiyini nəzərə alsaq, ətin məhsuldarlığı aşağı düşüb.

6. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən 95,5%-i (dəyərlə) fərdi təsərrüfatlarda istehsal olunur. 337,9 min kəndli təsərrüfatlarının orta sahəsi təxminən 1,4 hektar təşkil edir. Ölkə ərazisinin təqribən 45%-i kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün ayrılıb, lakin yalnız 20%-i becərilir. Otlaq torpaqları 25% təşkil edir.[7, 8] Böyük əkin sahələri yalnız üç ərazidə mövcuddur: adətən ildə iki və ya üç məhsul yığılan Ararat düzündə; Araz çayı vadisində və Göyçə gölüne bitişik düzənliklərdə. Torpaq eroziyası kənd təsərrüfatının inkişafına ciddi maneədir.

Cədvəl 1.1986 və 1999-cu illərdə Ermənistanda əkin sahəsi və məhsuldarlıq [9]

Mədəni bitkilər	1986-cı il əkin sahəsi (min ha)	1999-cu il əkin sahəsi (min ha)	1986-cı il üçün məhsuldarlıq (t/ha)	1999-cu il üçün məhsuldarlıq (t/ha).
Taxıl	133.2	175.7	2.4	1.7
Tərəvəz	18.0	20.9	31.8	21.5
Qovun	3.9	4.2	16.3	21.0
Kartof	20.3	32.0	13.0	12.9
Meyvə	52.1	20.7	3.8	4.3
Üzüm	25.7	15.2	8.1	7.6
Tütün	3.8	0.8	2.9	2.3
Yem	267.1	122.0	10.2	m/y

Cədvəl 1-də 1986 və 1999-cu illərdə Ermənistanda Mədəni bitkilərin əkin sahəsi və onların məhsuldarlığı haqqında müqayisəli məlumatlar təhlil olunmuşdur. Göründüyü kimi meyvə, üzüm,

tütün və yem kimi əməkütumlu, ağır zəhmət tələb edən əkin sahələri və onların məhsuldarlığı xeyli aşağı düşmüşdür.

Əvvəlcə qəd etdiyim kimi azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti kənd yerlərində yaşayırdı və bütün Ermənistanın bitkiçilik məhsullarının ən azı 60%-i, heyvandarlıq məhsullarının isə 70-80%-i azərbaycanlı kəndlilər təmin edirdi. Bunu həmin məhsullar üzrə indi Ermənistanda müşahidə edilən azalmalardan da görmək olar.

2. Qərbi Azərbaycanlıların yaşadıkları məskənlərdə sosial-iqtisadi vəziyyətin öyrənilməsi üçün görüləsi zəruri işlər

Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların Ermənistanın sosial-iqtisadi həyatında rolunu, ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfəni qiymətləndirmək üçün deportasiya prosesinin əvvəlinə ayırı-ayırı kənd, qəsəbə və şəhərlər üzrə aşağıdakı məlumatların əldə edilməsi və təhlili vacibdir:

I. Əhali - əhalinin sayı, onların müxtəlif kateqoriyalar həmçinin kişilər və qadınlar üzrə: əmək qabiliyyətli yaşadək olanlar (17 yaşa qədər); əmək qabiliyyətli yaşda olanlar (17-60 yaşa qədər); əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olanlar (60 yaşdan yuxarı); əhalinin təbii artımı (doğulanların və ölənlərin sayı); əhalinin milli tərkibi (azərbaycanlılar və digər millətlər).

II. Təhsil - uşaq bağçalarının sayı; uşaq bağçalarında uşaqların sayı; orta məktəblərin sayı; orta məktəblərdə şagirdlərin sayı; orta məktəblərdə müəllimlərin sayı; peşə məktəblərinin sayı; peşə məktəblərində şagirdlərin sayı; peşə məktəblərində müəllimlərin sayı.

III. Mədəniyyət - kütləvi kitabxanaların sayı; kitabxana fondu, nüsxə; kütləvi kitabxanalarda işçilərin sayı; klub müəssisələrinin sayı klub müəssisələrində işçilərin sayı.

IV. Səhiyyə - səhiyyə məntəqələrinin sayı; bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı; orta tibb işçilərinin (tibb bacısı, feldşer və b.) sayı; xəstəxana cərpayılarının sayı;

V. İdman - idman zalı və meydançaların sayı; idmançıların sayı; rayon və respublika çempionu olan idmançıların sayı; idman üzrə işçilərin (müəllim, təlimçi və b.) sayı.

VI. Sanatoriyalar, istirahət müəssisələri və turizm bazaları - sanatoriya və istirahət ocaqlarının sayı; onlarda cərpayılarının (yerlərin) sayı; sanatoriya və müalicə pansionatlarının sayı; onlarda cərpayılarının (yerlərin) sayı; turist bazalarının və digər istirahət ocaqlarının sayı; onlarda cərpayılarının (yerlərin) sayı; sanatoriyalar, istirahət müəssisələri və turizm bazalarında çalışan işçilərin sayı.

VII. Ticarət və ictimai iaşə - mağazaların sayı; onlardan ərzaq mağazalarının sayı; qeyri-ərzaq mağazalarının sayı; ictimai iaşə müəssisələrinin sayı; çayxanaların sayı; yeməcxanaların sayı; digər iaşə xidmətxanalarının sayı; ticarət və ictimai iaşə sahəsində çalışan işçilərin sayı.

VIII. Faydalı qazıntılar və təbii ehtiyatlar - faydalı qazıntı yataqlarının sayı; onlardan növləri üzrə həcmi; təbii ehtiyatların sayı; onlardan növləri üzrə həcmi;

IX. Poçt və rabitə - poçtların sayı, poçt işçilərinin sayı, rabitə-telefon qovşaqlarının sayı, rabitə-telefon qovşaqlarında çalışan işçilərin sayı; telefon rabitəsi ilə təmin olunan yaşayış evlərinin və qeyri-yaşayış yerlərinin sayı.

X. Nəqliyyat sisteminin mövcudluğu - dəmir yollarının uzunluğu; dəmir yolu stansiyalarının sayı; dəmir yolu qatarlarının sayı; dəmir yolunda çalışan işçilərin sayı; avtomobil yollarının uzunluğu; avtomobil dayanacaqlarının sayı; avtovağzalların sayı; avtovağzal və avtomobil yollarında çalışan işçilərin sayı.

XI. Energetika sisteminin mövcudluğu - elektrik enerjisi istehsal edən stansiyaların sayı; elektrik xətlərinin uzunluğu transformatorların və digər qurğuların sayı; energetika sistemində çalışan işçilərin sayı.

XII. Sənaye - sənaye müəssisələrinin sayı; onlardan hasilat sahəsi üzrə; onlardan emal sahəsi üzrə; sənaye müəssisələrində çalışanların sayı.

XIII. Kəndin fərdi və təsərrüfatı - ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının sayı; şəxsi minik maşınlarının sayı; ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının malik olduqları torpaq sahələri; onlardan əkin sahələri onlardan otlaq sahələri; fərdi kəndli təsərrüfatlarında becərilən məhsulların növlər üzrə istehsalı; fiziki həcmə taxıl üzrə əkin sahəsi və məhsuldarlıq; taxıl üzrə ümumi yığım; taxıl üzrə məhsuldarlıq; tərəvəzin növlər üzrə əkin sahəsi; tərəvəzin növlər üzrə istehsalı; tərəvəzin növlər üzrə məhsuldarlığı; kartof əkin sahəsi; kartof istehsalı; kartofun məhsuldarlığı; meyvə və giləmeyvə bağlarının sahəsi; meyvə növlər üzrə istehsalı; meyvə bağlarının növləri üzrə məhsuldarlığı; üzüm bağlarının sahəsi; üzüm növlər üzrə istehsalı; üzüm bağlarının növləri üzrə məhsuldarlığı; yem bitkilərin sahəsi; ot istehsalı; yaşıl kütlə ot hesabı ilə; ot istehsalı; quru kütlə tay hesabı ilə; il ərzində tutulmuş balığın miqdarı; il ərzində ovlanmış ovların miqdarı; iribuynuzlu mal-qaranın sayı; inəklərin sayı; camışların sayı; xırdabuynuzlu heyvanların sayı; qoyunların sayı; keçilərin sayı; atların sayı; eşşəklərin sayı; quşların sayı və yumurta istehsalı; arı ailələrinin sayı və bal istehsalı; ətin növlər üzrə istehsalı; kəsilmiş çəkiddə süd və süd məhsullarının istehsalı; yun istehsalı, fiziki çəkiddə.

XIV. Kənd təsərrüfatı (Kolxoz və Sovxozlar) - kəndin ərazisi, kv. km.; kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahəsi; əkin sahələri; otlaq sahələri; meşə sahələri; suvarılan torpaq sahələri; kənd təsərrüfatında çalışanların sayı; kənd təsərrüfatı maşın və mexanizmlərinin sayı; traktorun sayı; taxılığın kombaynlarının sayı; yük maşınlarının sayı; digər qurğuların, maşın və mexanizmlərinin sayı; kənd təsərrüfatı bitkilərinin növlər üzrə əkin sahələri; taxıl üzrə əkin sahəsi və məhsuldarlıq; taxıl üzrə ümumi yığım; taxıl üzrə məhsuldarlıq; tərəvəzin növlər üzrə əkin sahəsi; tərəvəzin növlər üzrə istehsalı; tərəvəzin növlər üzrə məhsuldarlığı; kartof əkin sahəsi; kartof istehsalı; kartofun məhsuldarlığı; meyvə və giləmeyvə bağlarının sahəsi; meyvə növlər üzrə istehsalı; meyvə bağlarının növləri üzrə məhsuldarlığı; üzüm bağlarının sahəsi; üzüm növlər üzrə istehsalı; üzüm bağlarının növləri üzrə məhsuldarlığı; yem bitkilərin sahəsi; ot istehsalı, yaşıl kütlə ot hesabı ilə; ot istehsalı, quru kütlə tay hesabı ilə; iribuynuzlu mal-qaranın sayı; inəklərin sayı; camışların sayı; xırdabuynuzlu heyvanların sayı; qoyunların sayı; keçilərin sayı; atların sayı; quşların sayı və yumurta istehsalı; əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ət istehsalı; süd istehsalı; yun istehsalı; fiziki çəkiddə arı ailələrinin sayı və bal istehsalı; meşəçilik, balıqçılıq və ovçuluq fondunun əsas göstəriciləri.

XV. Kəndin içməli su və suvarma təminatı - boru ilə su verilən evlərin sayı; suvarma üçün su mənbələrinin yetərliliyi.

Kəndlər üzrə bu qeyd etdiyimiz məlumatların heç biri keçmiş sovet məkanı ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın statistik məcmuələrində dərc olunmur. Təəssüf ki, 1988-ci il deportasiyası zamanı kənd (kolxoz və sovxoz) rəhbərlərinin əksəriyyəti öz kəndləri haqqında bu məlumatların əksəriyyətini əks etdirən “Təsərrüfat kitablarını” özləri ilə götürməmişlər. Hazırda bütün kəndlər və bölgələr üzrə İcmalar formalaşmasından istifadə edərək, bu məlumatların böyük əksəriyyətini sorğu və müayinələr əsasında əldə etmək olar. Fikrimcə, belə tədqiqatların əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu işə peşəkar mütəxəssislərin cəlb olunması, onların maliyyələşdirilməsi mənbələrini də həll etmək olar.

3. Deportasiya nəticəsində azərbaycanlılara dəyən maddi zərərlərin hesablanması və qiymətləndirilməsinə dair.

Ermənistandan deportasiya olunan əhaliyə dəyən maddi və mənəvi zərərlərin hesablanması ən vacib məsələlərdən biridir. Təəssüf ki, bu məsələ də diqqətdən kənar qalıb.

Əhaliyə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi, ilk növbədə, qiymətləndiriləcək əmlak növlərinin qruplar üzrə təsnifatı aparılmalıdır:

- yaşayış evləri;
- yardımçı tikililər (tövlə, qaraj, anbar və s.);
- ev əşyaları;
- məişət əşyaları;
- iribuynuzlu mal-qara;
- xırdabuynuzlu mal-qara;
- ev quşları;
- təkdırnaqlılar;
- şəxsi minik avtomobilləri;
- arı ailələri;

Yaşayış evləri qiymətləndirilərkən onların tikildiyi tarix, sahəsi, material və mərtəbəliliyi nəzərə alınır. Verilən məlumatlar əsasında yaşayış evlərinin bərpa dəyəri və aşınma məbləği müəyyən edilərək qalıq dəyər hesablanır. Yardımçı tikililərin qalıq dəyəri də anoloji qaydada müəyyən edilir.

Ev və məişət əşyalarının qiymətləndirilməsinə orta statistik azərbaycanlı ailələrin mənzil-məişət şəraiti göstəricisinə istinad etmək məqsədəuyğundur. Bəzi hesablamalara görə ev və məişət əşyalarının qiymətləndirmə tarixinə olan dəyəri yaşayış evinin dəyərinin təxminən 15%-ni təşkil edir. Burada ailənin minimal tələbatı və təminatlılığı nəzərə alınmışdır. Ev və məişət əşyalarının ümumiləşdirilmiş siyahısı soyuducu, televizor, xalça, kilim, mebel, yorğan-döşək və qab-qacaq dəstlərinin məcmusu kimi xarakterizə oluna bilər.

Bu qeyd olunanlar əhalinin birbaşa və demək olar ki, birdəfəlik itkiləridir. Əhalinin təsərrüfat fəaliyyətindən itkiləri isə dolayı və ilbəl artan itkilərə aiddir. Deportasiya ərazilərində yaşayan əhalinin heyvandarlıq, bitkiçilik, bağçılıq və arıçılıqdan illik itkiləri respublika üzrə orta məhsuldarlıq əsasında hesablanıla bilər və sonra deportasiya ilindən keçən müddətə - 36-ya vurula bilər.

Əhaliyə dəyən zərər və itkilərin yekunu il ərində bir ailə və ya ev təsərrüfatına dəyən zərərin məbləğini müəyyən etməyə imkan verir ki, onu da vaxt amili üzrə təshih etmək mümkündür. İribuynuzlu və xırdabuynuzlu mal-qaraya, arıçılığa görə itkilərin qiymətləndirilməsi üçün onların dövriyyə modelini də qurmaq mümkündür. Onlardan istifadə zamanı alınan müxtəlif məhsulların satışından əldə edilməsi mümkün olan gəlirlərin hesablanaraq yenə 36-ya vurulmalıdır. Bu zaman onların özlərinin geniş təkrar istehsalı, yaxud say artımı nəzərə alınmalıdır.

Aparılan araşdırmalar və qaçqınların çoxsaylı ifadələri göstərir ki, vaxtilə həmin ərazilərdə yaşayan əhaliyə məxsus ev heyvanlarının əksər hissəsi orada qalmış, ən yaxşı halda, Ermənistanda və ya Azərbaycanla sərhəd rayonlarında dəyərindən qat-qat aşağı qiymətə satılmışdır. Burada bərpa dəyərinin müəyyən edilməsi ilə kifayətlənmək yetərlidir.

Qərbi Azərbaycanda qalan və əksəriyyəti sonrakı illərdə dağıdılan və ya talan edilən tarix və mədəniyyət abidələrinin qiymətləndirilməsi də vacibdir. Bu ərazilərdə mədəni irs potensialının əsasını arxeoloji abidələr təşkil edir. İşğal altındakı ərazilərdə arxeoloji abidələrin çoxluğu dəyərli obyektlərin xüsusi ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə yolu ilə tədqiq edilməsi şəraitini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin ərazilərdə arxeoloji abidələrin bir qismi ermənilər tərəfindən xüsusi qəddarlıqla tamamilə məhv edilərək artıq coğrafi xəritədən silinmişdir. Ermənilər tərəfindən dağıdılan daşınan tarix və mədəniyyət abidələrinin dəyəri yüz milyonlarla dollarla ölçülür. Dağıdılan mədəni arxeoloji abidələrin sayı isə hələlik dəqiq məlum deyil.

Arxeoloji abidələr sahəsinə aiddir:

-qədim yaşayış məskənləri, ibtidai insan düşərgələri, mağaralar, eləcədə kənd və şəhər qalıqları. Qədim müdafiə sistemləri və istehkamlar, daş və torpaq sədlər o cümlədən ağac və ya daşdan tikilmiş qədim mühafizə divarlarının qalıqları;

-Dini xarakterli ərazilər yəni ziyarətgahlar, qədim məbəd və monastrların qalıqları, dini ibadət komplekslərinin qalıqları, dini mərasimlərin keçirildiyi güman edilən ərazilər;

-Qədim qəbiristanlıqlar, dini xatirə abidələri, digər dəfn yerləri o cümlədən kurqanlar və torpaq qəbirlər kompleksləri, küp qəbirlər;

-Qədim təsərrüfat yerlərinin qalıqları; o cümlədən hər cür qədim əşyalar, qaya və daş üzərində təsvirlər və yazılar, ovçuluqla bağlı yerlər, ərazilər və izlərin qalıqları, heyvandarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla bağlı ərazilər, qədim mədənlərin istismar izləri, əmək alətləri, istehsalat kürələri, tikinti qalıqları, hidrotexniki qurğuların qalıqları (*nohurlar, arxlar ovdan və kəhrizlər, su kəmərləri, kürəbəndlər və s.*), nəqliyyat xəttləri, tikintiləri və yaşayış məskənləri (*qədim yollar, körpü qalıqları, və s.*).

Bir qayda olaraq, arxeoloji abidələrin mahiyyəti onun çoxplanlılığı eləcədə digər aktual məsələləri müasir şəraitdə arxeoloji irs obyektlərinin informasiya və funksional xassələri ilə şərtlənən əhəmiyyətliliyini artırır.

Memarlıq abidələrinə - qalalar, siklon tipli memarlıq abidələri, körpülər, karvansaralar, malikanələr, saraylar, məscidlər, türbələr, su dəyirmanları, kahalar, qara damlar və ev damları; sovmələr, bazilikalar, kilsələr və monastrlar; xüsusi quruluşa malik fərdi evlər, hərbi istehkamlar, mədəniyyət sarayları, ictimai binalar, ticarət mərkəzləri; elm, təhsil və nəqliyyat müəsisələrinin binaları, o cümlədən heykəllər, qəbrüstü abidələr, bədii incəsənət nümunələri və s. daxildir.

NƏTİCƏ

Deportasiyası ərəfəsində Ermənistanda azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti (90%-dən artığı) kənd yerlərində, çox az bir hissəsi isə kiçik sənaye şəhərlərində və Yerevanda (İrəvanda) yaşayırdı.

Azərbaycanlıların deportasiyasına qədər Ermənistan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsulunun dəyəri təxminən ölkə ÜDM-nin 53%-ni təşkil edirdi.

Ermənistanın bitkiçilik məhsullarının ən azı 60%-i, heyvandarlıq məhsullarının isə 70-80%-i azərbaycanlı kəndlilər təmin edirdi. Bunu həmin məhsullar üzrə indi Ermənistanda müşahidə edilən azalmalardan da görmək olar.

Hazırda əsasən azərbaycanlıların becərdikləri meyvə, üzüm, tütün və yem kimi əməkütumlu, ağır zəhmət tələb edən əkin sahələri və onların məhsuldarlığı xeyli aşağı düşmüşdür.

Hazırda bütün kəndlər və bölgələr üzrə İcmalar formalaşmasından istifadə edərək, 1988-ci il deportasiyası zamanı kənd (kolxoz və sovxoz) bu məlumatların böyük əksəriyyətini sorğu və müayinələr əsasında əldə etmək olar.

Ermənistandan deportasiya olunan əhaliyə dəyən maddi və mənəvi zərərlərin hesablanması ən vacib məsələlərdən biridir.

Aparılan araşdırmalar və qaçqınların çoxsaylı ifadələri göstərir ki, vaxtilə həmin ərazilərdə yaşayan əhaliyə məxsus ev heyvanlarının əksər hissəsi orada qalmış, ən yaxşı halda, Ermənistanda və ya Azərbaycanla sərhəd rayonlarında dəyərindən qat-qat aşağı qiymətə satılmışdır.

Qərbi Azərbaycanda qalan və əksəriyyəti sonrakı illərdə dağıdılan və ya talan edilən tarix və mədəniyyət abidələrinin qiymətləndirilməsi də vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. file:///C:/2-11-2021.pdf
2. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/703808#.D0.BE>
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/D0%B8>
4. <https://smekni.com/a/333931-2/sovetskaya-armeniya-v-period-sotsialisticheskogo->
5. <http://sohmet.ru/medicina/item/f00/s00/e0000763/index.shtml>
6. <https://dictionary.sensagent.com/D0%A0/ru-ru/>
7. <https://old.bigenc.ru/geography/text/4135547>
8. <https://dzen.ru/a/YJhSV6X4cCaxVIdL>
9. https://spravochnick.ru/geografiya/gosudarstva_zakavkazya/ekonomika_armenii/

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ЭКОНОМИКИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Танриверди Паша

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы, связанные с изучением экономики Западного Азербайджана, поскольку подавляющее большинство азербайджанцев до депортации проживало в сельской местности Армении и обеспечивала занятость значительной части населения, поэтому основное внимание направлено на развитие сельского хозяйства, которое играет важную роль в экономике страны. Отмечается, что не менее 60% продукции растениеводства Армении и 70-80% продукции животноводства обеспечивались за счет азербайджанских крестьян. Для оценки роли азербайджанцев в социально-экономической жизни Армении и их вклада в экономику страны обоснована важность получения более обширной информации об отдельных селах, поселках и городах к началу процесса депортации, а также приведена широкая классификация и состав этих показателей. В исследовании обоснована необходимость расчета и оценки материального и морального ущерба депортированному из Армении населению и представлены некоторые методические предложения.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, депортация, сельское хозяйство, материальный и моральный ущерб.*

ABOUT THE RESEARCH OF THE ECONOMY OF WEST AZERBAIJAN

Tanriverdi Pasha

SUMMARY

The article discusses the problems associated with the study of the economy of Western Azerbaijan, since the vast majority of Azerbaijanis lived in rural areas of Armenia before the deportation and provided employment for a significant part of the population, therefore the main focus is on the development of agriculture, which plays an important role in the country's economy. It is noted that at least 60% of Armenian crop production and 70-80% of livestock production were provided by Azerbaijani peasants. To assess the role of Azerbaijanis in the socio-economic life of Armenia and their contribution to the country's economy, the importance of obtaining more extensive information about individual villages, towns and cities before the start of the deportation process is substantiated, and a broad classification and composition of these indicators is provided. The study substantiates the need to calculate and assess material and moral damage to the population deported from Armenia and presents some methodological proposals.

Key words: *Western Azerbaijan, deportation, agriculture, material and moral damage.*

Mob.+994 50 352 32 60